

НАУЧНИ ЧЕТЕНИЯ

НА ТЕМА

„САНКЦИИТЕ В ПРАВОТО“

Сборник доклади

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

ПОНЯТИЕТО САНКЦИЯ И САНКЦИИТЕ В ГРАЖДАНСКОТО ПРАВО

*Проф. д-р Даниел Вълчев **

THE CONCEPT OF SANCTION AND SANCTIONS IN CIVIL LAW

Prof. Daniel Valcltev, PhD

According to the largely perceived concept, sanctions are the unfavorable consequences of an illicit human behavior that has been legally prohibited. The term is also used to depict one of the structural elements of the legal norm.

The problematic of sanctions in civil law is related to the following issues: a) is culpability a subjective attitude of a person toward their unlawful act, or an external objective criterion; b) can legal responsibility exist without culpability; c) are sanctions always of an unfavorable nature; d) is inflicted damage a prerequisite for the realization of sanctions; and e) is the participation of a public organ necessary to qualify certain consequences as sanctions.

These issues can be resolved by: 1) setting aside the concept of the trinomial structure of the legal norm and accepting an explanation that legal norms consist of two elements: facts and their legal consequences; and 2) re-evaluating the belief that the separation of the branches within a legal system is of an objective nature and allowing that it is a figure of thought meant to facilitate the rationalization of law.

***Keywords:** sanction, legal responsibility, damage, structural elements of the legal norm, facts and legal consequences*

1. Общи положения

Хората, които се занимават с Обща теория на правото, са изправени пред два риска. Първият риск е свързан с обстоятелството, че Общата теория на правото се стреми да въведе и стабилизира използването на основните правни понятия, респективно да предложи методология и възглед за цялостно разбиране на правния ред и процесите в

* Софийски университет „Св. Климент Охридски“.

него¹. Подобна амбиция предполага високо равнище на обобщение и възприемане на *априорна метатеория*, а при някои автори - и въвеждане на елементи на философска спекулация. Затова по правило занимаващите се с Обща теория на правото са подозирани в *липса на конкретни правни знания, в които и да е правен отрасъл*².

Вторият риск се състои в това, че опитвайки се да концептуализира правните знания, Общата теория на правото *поставя въпроси, чийто отговор често ни се струва изначално ясен*. Оттук и усещането, че теорията не изяснява, а по-скоро допълнително (и в много случаи ненужно) усложнява разбирането на правото и свързаните с него явления и процеси.

В рамките на тази статия ще се опитам да разсея опасенията от тези два риска. Първо, ще се стремя да бъда максимално *конкретен*, стъпвайки върху конкретни правни разпоредби и коментирайки преимуществено теории, създадени или отстоявани на полето на отрасловото правно познание. И второ, не само ще проблематизирам част от тези теории, но накрая ще предложа и *отговори* на поставените от мен въпроси.

Организирам съм това кратко изследване по следния начин:

(а) в началото ще припомня как се интерпретира въпросът за юридическата санкция в *българската правна книжнина през последните стотина години*, ще скицирам възможните значения на понятието *санкция* и ще очертая неговата употреба в *днешния български юридически език*;

(б) след това ще поставя въпросите, които според мен възникват при използването на това понятие в *гражданскоправен (частноправен) контекст*;

(в) и накрая, ще формулирам *два извода* - единия свързан е разбирането за *тричленната структура на правната норма*, а другия - отнасящ се до *обективния характер на отрасловото деление в правото*.

2. Проблемът за юридическата санкция в българската правна наука

2.1. Въпросът какво представляват гражданскоправните санкции опира до самото *понятие за юридическа санкция*. Известно е, че думата *санкция* може да бъде натоварена с различен смисъл в зависимост от контекста, в който е използвана (нещо, което съответства на многозначността на латинската дума *sanctio* и на нейните производни в голям брой езици). В социалното познание под *санкция* се разбира всяка реакция (или възможност да последва реакция) на общността, изразяваща одобрение или неодобрение на определено поведение от гледна точка на неговото съответствие с

¹ Моето разбиране е, че Общата теория на правото създава общата рамка, в която *мислим правото*, а оттук и *езиковата и логическата рамка на всеки юридически дискурс*, както на полето на теоретичните изследвания в отрасловите правни науки, така и на полето на юридическата практика. Вж. Вълчев Д. Лекции по Обща теория на правото, част I. София: Сиела, 2016, с. 46 и сл.

² Историята с моя баща, която съм споменал в първата част на моите *Лекции по Обща теория на правото*, е добра илюстрация на това наблюдение. Когато на негов въпрос какъв вид право преподавам, отговорих, че преподавам Обща теория на правото, той никак не се впечатли и само попита: „Добре де, ти от нищо конкретно ли не разбираш?“.

определен стандарт. Това относително широко разбиране, както и наличието на разнообразни социални практики позволяват да се говори за формални и неформални санкции, за централизирани и нецентрализирани санкции, за предварителни и последващи санкции и което е по-интересно от гледна точка на нашата тема - за *позитивни и негативни санкции*³.

Употребата на думата *санкция* в *юридически смисъл* също може да е различна в зависимост от контекста. Например твърдението, че някой е постъпил по определен начин, „след като е получил *санкцията* на своя пряк началник“, означава „след като е получил *съгласието (потвърждението)* от страна на своя пряк началник“. Но несъмнено основният смисъл на правното понятие *санкция* е свързан с *неблагоприятните последици, които настъпват за дееца в резултат на негово виновно неправомерно поведение*. Именно този смисъл, вложен на полето на юридическото познание в понятието *санкция*, е визиран в тази статия.

Известно е, че под влиянието на *Венелин Ганев* в българската правна книжнина от първата половина на XX в. юридическата санкция е разглеждана като *вид правна последица*. Проблемът за санкциите е коментирани от В. Ганев подчертано пестеливо - в рамките на последните 21 страници от Част 1 на неговия *Учебник по Обща теория на правото*⁴. Според него санкцията представлява „нова група правни последици, прикрепени към неправомерни юридически действия“⁵. Санкцията е дефинирана чрез „правни последици“, защото отговаря на неговото виждане, че правните последици са „всички ония взаимно зависими постъпки и включените в тях взаимно зависими отношения, които по силата на правната норма и нейната диспозиция следва да се извършат след предварителното проявление на юридическия факт, визиран от хипотезиса на същата правна норма“⁶. Тези правни последици са „нова група“, защото според В. Ганев неправомерното поведение представлява *неизпълнени първоначални правни последици*. Това означава, че санкцията, разглеждана на плоскостта на правните последици, винаги възниква в резултат на неправомерно действие или бездействие, представляващо неосъществяване на дължимо поведение. За пълнота следва да споменем и че В. Ганев приписва на санкциите *три възможни функции*, следващи тъкмо от връзката им с неосъществените първоначални правни последици - *предпазна, дистрибутивна и/или репресивна*⁷.

Лесно може да се установи, че в българската правна книжнина през втората

³ Някои автори отстояват тезата за наличие на позитивни санкции и в правото. Според Бобио юридическите санкции могат да бъдат негативни и позитивни в зависимост от това дали стимулират към правомерно поведение чрез заплахата от наказание или чрез обещание за поощрение. Bobbio, N. Les sanctions positives. Essais de theorie du droit. Paris: Editions Bruylant, 1998, p. 175-181.

⁴ Трябва обаче да имаме предвид, че В. Ганев разглежда част от проблематиката, която от моя гледна точка има пряко отношение към санкцията, в разделите, посветени на публичноправните последици. Ганев, В. Учебник по Обща теория на правото. Част I. Второ допълнено издание, фототипно издание. София, 1990, с. 640 и сл.

⁵ Пак там, с. 680.

⁶ Пак там, с. 518.

⁷ Пак там, с. 682.

половина на XX в. интерпретирането на тази проблематика, от една страна, продължава традицията санкцията да се разглежда като *вид правна последица*, но заедно с това претърпява известна промяна. Тази промяна е в голяма степен резултат от влиянието на съветската правна наука, поставяща акцент върху *наказателното право* като основен и до голяма степен концептуализиращ правен отрасъл. Доказателство за това положение е възприемането през този период от другите правни отрасли на многобройни наказателноправни заемки - като се започне от понятието за *вина* и се стигне до разглеждането на санкцията преимуществено като *елемент от структурата на правната норма*⁸. Според класическото разбиране за санкция в наказателното право тя е правната последица от извършването на престъпление⁹ - т.е. *наказанието*. У нас понятието *наказание* се използва и като видово означение (наказание по смисъла на Наказателния кодекс) и едновременно с това като родово понятие за различни *наказания* - не само по смисъла на Наказателния кодекс, но също така административни и дисциплинарни. Затова, когато не се има предвид наказание по смисъла на Наказателния кодекс, обикновено изрично се изтъква съответната видова особеност - „административно наказание“ или „дисциплинарно наказание“¹⁰.

Така, в българския юридически език думите *санкция* и *наказание* се използват най-често като синоними, а на словосъчетанието *позитивна санкция* се гледа като на оксиморон. Наред с това, под *санкция* се разбира както самото наказание, така и онази *част от тричленната структура на правната норма*, в която то е описано като възможна правна последица, която би настъпила при отклоняване от поведението, описано в диспозицията. В съзнанието на преобладаващата част български юристи действието на правото, сведено на равнище норма, изглежда така: ако са налице *обстоятелствата, при които правилото действа*, то адресатът дължи *определено поведение*, а ако адресатът *няма дължимото поведение*, той ще трябва да изтърпи *определено наказание*. Както лесно може да се види, този начин на мислене на действието на правото на равнище норма е основан не на една, а на две логически връзки - (а) *ако X, то Y*; (б) *ако не Y, то Z*.

Хората от моето поколение може би помнят една култова сцена от българския игрален филм „Два’диоптъра далекогледство“. След като бащата (в ролята Георги Парцалев) констатира, че синът му е натрупал в училище двойки по почти всички предмети, казва:

⁸ Вж. Бойчев, Г. Юридическата санкция. София: Юриспрес, 1994, с. 12 и сл. Това впечатление допълнително се подчертава от твърдението, че една от характеристиките на правонарушението е неговата „забраненост е юридически санкции“. Бойчев, Г. Правонарушението. София: Юриспрес, 1994, с. 123 и сл.

⁹ „В характера на правната санкция се отразяват особеностите на съответните правонарушения. От тази гледна точка онези особености на деянието, които обуславят установяването на наказателна санкция, се явяват своеобразно „материално“ съдържание на юридическа категория.“ Дурманов, Н. Понятие престъпления. Москва, 1948, с. 190-191.

¹⁰ Ненов, Ив. Наказателно право на Република България. Обща част. Книга първа. София: Софи-Р, 1992, с. 237 (под линия).

- Три дни без телевизия и никакво кино.

На което синът отвръща:

- А Сашко само го бият и толкова.

Както лесно може да се види, в този диалог е отразено преобладаващото разбиране за санкцията като *неблагоприятни последици за виновно извършеното неправомерно деяние, които имат по-скоро физически характер*. Разбира се, може да се дискутира за това какви са целите на санкцията (общо предупредително-възпиращо въздействие, възпитателен ефект, създаване на пречки деецът да извърши ново правонарушение и т.н.), но това няма пряко отношение към нашата тема. Тази обща представа за санкцията е в съответствие и с разбирането на Келзен, че санкцията в правото има *физически (в широкия смисъл на думата) характер*¹¹ - т.е. тя се отразява неблагоприятно върху физическата среда, в която живее санкционираното лице, независимо дали става въпрос за санкции с имуществен, с личен, с организационен или с някакъв друг характер.

2.2. Въпросът за *санкцията в гражданското право* традиционно обаче се разглежда по малко по-различен начин. Българската гражданскоправна наука през годините сякаш се съпротивлява на наказателноправното влияние и периодично оспорва възможността за припознаване на някои от ключовите постулати в наказателноправната теория. Най-релефните примери за това са дискусиите относно съдържанието на понятието *вина* и относно наличието на *безвиновна юридическа отговорност*.

Ако се опитаме да приложим формулата *ако X, то Y; ако не Y, то Z* към гражданското право, лесно може да видим, че тя невинаги е способна да обясни еднозначно логиката на действието на нормите от този правен отрасъл. Например разпоредбата на чл. 45 от ЗЗД, установяваща нормата на генералния деликт, дава следните две възможности за приложение на посочената логическа формула. Първата възможност е да приемем, че диспозицията, установяваща забраната *никой няма право да причинява вреди другиму*, е премълчана, а ако някой не съобрази поведението си с тази забрана (т.е. виновно причини другиму вреди), ще последва *санкция* (ще бъде принуден да ги възстанови). Съществува обаче и друга възможност - да приемем, че *виновното причиняване на вреди другиму* е описание на факти в *хипотезата* на правната норма, а *задължението на делинквента да ги поправи* е поведението, което се дължи при осъществяването на фактите, предвидени в тази хипотеза, т.е. представлява не санкция, а *диспозиция*.

Голяма ли е разликата в двете интерпретации и защо тя е важна? Наличието на две възможни интерпретации и проблематизирането на увереността, че правните последици от извършването на деликт непременно следва да бъдат квалифицирани като *санкционни*, поставя редица проблеми. По-важните от тях са свързани: (а) с дискусиата относно съществуването на *безвиновна отговорност* и оттук евентуалното отпадане на стремежа да се търси друга правна фигура, която да се съчетае с принципа, че без вина няма отговорност; (б) с дебата дали *вината* е непременно субективно отношение на дееца към деянието и неговия резултат или може да бъде разглеждана като *обективен външен за дееца стандарт*, респективно с възможността да има единно понятие за вина

¹¹ Kelsen, H. *Theorie pure du droit*. Paris: Dalloz, 1962, p. 45 et suiv.

във всички правни отрасли; (в) с колебанието дали санкциите винаги имат *неблагоприятен характер* и как и кой преценява това; (г) с необходимостта да бъде обосновано отсъствието на *причинена вреда като част от фактическия състав*, предизвикващ правни последици, които определяме като санкционни (поради наличие на известен конфликт с общата логика на гражданското право, основаваща се на Аристотеловото разбиране за корективна справедливост); (д) с въпроса дали *държавната намеса* (обективно осъществена или с компенсаторен характер) е винаги необходима, за да приемем, че дадени правни последици са санкционни.

В следващите редове ще очертая по-релефно част от проблемите, свързани със *санкциите в гражданското право* и ще поставя въпроса дали е възможно да се стигне до *общо (важимо във всички правни отрасли) понятие за санкция* в рамките на тезата за тричленната структура на правната норма. В заключение, както вече посочих, ще предложа и своето разбиране за това откъде идват различията при интерпретирането на темата за санкциите в гражданското право в сравнение с общоприетия под влияние на наказателното право възглед, и ще представя аргументи в полза на тезата за двучленната структура на правната норма.

3. Понятието *санкция* и санкциите в гражданското право

Вече беше споменато, че в днешната българска правна наука понятието *санкция* се използва, за да се означат две различни, макар и свързани неща. От една страна, под *санкция* се разбира *част от правната норма*, в която са закрепени онези неблагоприятни последици, които биха настъпили по отношение на адресата на нормата, ако той не съобрази поведението си с модела, съдържащ се в диспозицията. Заедно е това под *санкция* се разбират и *самите неблагоприятни правни последици*. В тази част на изследването ще поставя акцент върху второто значение на понятието *санкция*, а в края ще се върна и на първото.

За да бъдем в състояние да изградим аргументирано разбиране относно спецификите на *санкцията в гражданското право*, е необходимо да поставим няколко въпроса. С оглед на обема на настоящото изследване, бих ги свел до пет:

(а) Винаги ли санкцията в гражданското право е резултат от *неправомерно поведение*?

(б) Винаги ли санкцията в гражданското право е резултат от *виновно поведение*?

(в) Винаги ли *причинената вреда* е предпоставка за реализиране на санкцията в гражданското право?

(г) Винаги ли санкцията в гражданското право се изразява в *неблагоприятни последици*?

(д) Винаги ли санкцията в гражданското право се реализира в резултат на *държавна намеса*?

3.1. Винаги ли санкцията в гражданското право е резултат от *неправомерно поведение*?

Както вече отбелязах, по дефиниция санкцията се разглежда като правна последица,

възникваща в резултат от неправомерно поведение. Санкциите в гражданското право също се свързват с наличие на *неправомерно поведение* независимо дали те са проява на договорна или на извъндоговорна отговорност, или изобщо не са свързани с реализирането на юридическа отговорност. При санкциите, настъпили в резултат на *деликт* например, е прието да се смята, че деянието и противоправността (всяко поотделно) са част от петте елемента на фактическия състав на деликтната отговорност, заедно с вредата, причинно-следствената връзка между деянието и вредата и вината¹². При санкциите, които са проява на договорна отговорност¹³, има известни колебания по отношение на възможността да се изведе единно разбиране за елементите на фактическия състав поради наличието на хипотези, при които вредата (респективно причинно-следствената връзка между поведение и вреда) и вината не са елементи от фактическия състав¹⁴.

Заслужава си обаче да поставим въпроса дали в гражданското право все пак съществуват санкции, които *не са породени от противоправно поведение*. Например има ли санкционен характер задължението за връщане на полученото при *неоснователно обогатяване* в хипотезите на чл. 55 и сл. от ЗЗД? Или друг пример - има ли санкционен характер *отказът за изплащане на застрахователно обезщетение* при причинена на пътника смърт или трайна загуба на работоспособност вследствие на война, размирици или действия, имащи военен характер, бунтове, граждански вълнения и други в хипотезата на чл. 475, т. 1 от Кодекса за застраховането?¹⁵ И в двата случая няма съмнение, че става въпрос за правни последици с неблагоприятен характер. Но дали тези неблагоприятни последици настъпват в резултат от неправомерно поведение на лицето, чийто патримониум засягат, е най-малкото спорно. В хипотезата на неоснователно обогатяване недължимо платеното може да е свързано с неправомерно поведение на облагодетелстваното лице (кредиторът е излъгал, че не е получил

¹² Калайджиев, А. Облигационно право. София: Сиби, 2016, с. 419 и сл.

¹³ Според Кр. Стойчев санкцията следва да се разглежда не просто като упражняване на неблагоприятно въздействие чрез разместване на парични средства от имуществото на едната в имуществото на другата страна по договора, а като извършването на определени действия от кредитора с цел да се промени структурата на съществуващото правоотношение независимо от волята на длъжника. Затова според него *договорни санкции* са както санкциите, уговорени със сключения договор, така и онези, които следват от неизпълнение на дадено договорно задължение. Стойчев, К. Непаричните санкции при договорните отношения между фирмите. С., 1990, с. 17. В същата посока са и разсъжденията на по-ранни представители на гражданскоправната наука у нас. Например Л. Попов приема, че отказът да се плати предадената стока, която не съответства на уговореното, както и развалянето на договора, представляват санкционни правни последици. Попов, Л. Понятие, приложно поле и функции на договорната отговорност. - В: Известия на Института за правни науки, т. XI, кн. 1, 1962, с. 151. Л. Василев определя като санкция възможността банката да откаже да приеме инкасо платечно искане, което е постъпило след установения срок. Василев, Л. Облигационно право. Отделни видове облигационни отношения. Част II. С., 1958, с. 469-470.

¹⁴ Калайджиев, А. Цит. съч.

¹⁵ Тук няма да взема отношение по иначе интересния въпрос дали тази разпоредба представлява едно любопитно законодателно изключение или изважда пред скоби разпоредби, които присъстват традиционно във всеки договор за застраховка във връзка с покрит и изключен риск.

плащането и е поискал то да се извърши отново), но може и да не е (длъжникът е платил два пъти по невнимание). В примера с Кодекса за застраховането пък напълно отсъства противоправно поведение от страна на лицето, което търпи неблагоприятните последици.

Но без наличие на противоправно поведение дали следва да квалифицираме тези последици като *санкция*? Ако се съгласим, че те имат санкционен характер, макар и да не са проява на гражданска юридическа отговорност¹⁶, това означава да проблематизираме правонарушението като основание за реализиране на санкция. Ако пък твърдим, че те не са санкция, това би означавало да приемем, че в гражданското право има *два вида неблагоприятни последици* - едните, настъпващи при наличието на неправомерно поведение (санкции), и други, които не са свързани с неправомерно поведение. Разбирането за тричленната структура на правната норма налага да се запитаме дали неправомерното поведение може да бъде разглеждано като решаващ критерий, за да се направи извод дали една неблагоприятна последица е резултат от задействане на санкцията или е следствие от задействане на диспозицията на правната норма.

Тук е моментът да поставим и концептуалния въпрос: какво теоретично или практическо значение в гражданското право има означаването на определени правни последици като *санкционни*?

3.2. Винаги ли санкцията в гражданското право е резултат от *виновно поведение*?

Както е известно, в българския правен ред не може да бъде намерено легално определение на понятието *вина*. Наказателноправната теория дава базовата дефиниция на понятието *вина* - субективното психическо отношение на дееца към общественотоопасното деяние и към общественотоопасните му последици¹⁷.

Докато на полето на наказателноправната теория няма колебание относно връзката на санкцията с вината, то в българската гражданскоправна доктрина исторически е имало различни виждания относно възможността да бъде обоснована *безвиновна отговорност*. Основният аргумент в подкрепа на тезата, че принципът „без вина няма отговорност“ е незаобиколим, е от идеологическо естество. По традиция, често свързвана с Йеринг¹⁸, този принцип се приема за израз на хуманизъм и белег за определени културни достижения на западните (в широк смисъл) общества. Според преобладаващото мнение обаче в българското гражданско право са уредени случаи на *безвиновна отговорност*. Аргументите, които се привеждат в подкрепа на такова разбиране, са от прагматично естество - съществуват хипотези, в които законът предвижда юридическа отговорност без необходимост да се обосновава (доказва или

¹⁶ Според Тр. Конов задълженията, породени от неоснователно обогатяване, не са проява на гражданска отговорност. Той обаче включва тези задължения при изброяването на онези „гражданскоправни санкционни последици“, от които гражданскоправната отговорност следва да бъде отграничена. Конов, Тр. Основание на гражданската отговорност. - В: Подбрани съчинения. София: Сиела, 2010, с. 34,40.

¹⁷ Ненов, Ив. Цит. съч., Книга втора, с. 87. Ал. Стойнов добавя „и към общественотоопасния му характер“. Стойнов, Ал. Наказателно право. Обща част. София, 1999, с. 250.

¹⁸ Цончев, К. Приноси към деликтната отговорност за чуждо действие. - В: Годишник на СУ ЮФ, (40), 1944-45, с. 84.

презюмира) вина. Често използван и анализиран пример за това е разпоредбата на чл. 81, ал. 2 от ЗЗД - обстоятелството, че длъжникът не разполага с парични средства за изпълнение на задължението, не го освобождава от отговорност¹⁹. Друг пример е разпоредбата на чл. 193, ал. 3, изр. 1 от ЗЗД - продавачът отговаря за очертаните в чл. 193, ал. 1 недостатъци на продадената вещ и когато не е знаел за тях.

Нерядко се среща и позоваване на обстоятелството, че безвиновната отговорност е известна отдавна у нас - например в случай на *factum debitoris*, уреден в разпоредбата на чл. 152 от отменения ЗЗД - длъжникът е отговарял за повреждането на вещта не само когато е имал виновно поведение, но и винаги, когато вредите са били в резултат на неговото действие²⁰.

Дискусията относно възможността да се обоснове съществуването на безвиновната отговорност всъщност не се отнася пряко към нашата тема, тъй като според преобладаващото мнение санкционни правни последици в гражданското право съществуват и извън гражданската отговорност. Затова и на въпроса дали в гражданското право могат да бъдат открити санкции, които не са свързани с *виновно поведение*, следва еднозначно да отговорим положително.

Тук няма да излагаме мнения по въпроса какво изобщо следва да се разбира под *вина* в гражданското право. Само ще споменем известния факт, че в гражданските закони тя има разнообразни наименования - от *умисъл* (чл. 94 от ЗЗД, чл. 247 от ЗЗД), през *небрежност* (чл. 247 от ЗЗД), *груба небрежност* (чл. 94 от ЗЗД) и *недобросъвестност* (чл. 21, ал. 2, чл. 82, изр. 2 от ЗЗД), до *липса на дължимата грижа* (чл. 83, ал. 2 от ЗЗД). Важно е обаче да отбележим, че дискусията дали в гражданското право вината с винаги *субективно отношение на дееца към деянието и неговия резултат*, или в някои случаи това е въпрос за нарушаване на *обективен стандарт*, не е въпрос за специфика в разбирането за *вина* в различните отраслови правни науки. Според мен въпросът е по-общ и опира до самото *понятие за вина*. Близостта между фигурите на *небрежността* в наказателното право и *неполагането на дължимата грижа в гражданското право* ни връща към изначалното отграничаване на *culpa* в тесен смисъл от *dolus*.

Както в гражданското право, така и в наказателното право е проведено разграничението между *culpa* в тесен смисъл (основание за отговорност, без да е налице желание или съгласие да се причини зло) от *dolus* (основание за отговорност, включващо желание или съгласие да се причини зло). В наказателното право *престъпната небрежност* се отличава както от *прекия* и *евентуалния умисъл* (налице е съзнание, че се причинява зло, както и желание или поне съгласие да бъде причинено зло), така и от *самонадеяността* (налице е поне съзнание за характера на поведението) по видимото отклоняване от матрицата за интелектуалния момент и волевия момент. При *небрежността* не е налице нито един от тези два момента в класическия им вид, което поставя въпроса дали отношението на дееца към деянието и резултата от него изобщо отговаря на определението за *вина*. Решението, което наказателноправната

¹⁹ Вж. Конов, Тр. Цит. съч., с. 227 и сл.

²⁰ Калайджисв, А. Ци г. съч., с. 460 и сл., Апостолов, И. Цит. съч., с. 252 и сл.

теория предлага на това лесно забележимо противоречие, е в свързването на дееца с деянието и неговия резултат чрез тълкуването на израза „и е бил длъжен“ в определението за небрежност. Този израз се интерпретира не като задължение за спазване на обективен външен стандарт, а като субективно отношение на дееца към едно негово задължение с акцент върху отношението му към общественотоопасните последици²¹.

Изводът, който се налага от изложените разсъждения относно *връзката между санкцията и вината* в гражданското право, може да бъде формулиран така:

(а) Правилно е да се приеме, че в гражданското право съществуват примери за възникване на санкционни последици, при които вината не е елемент от фактическия състав, който ги е предизвикал.

(б) Спорът дали в гражданското право може да се говори за единно понятие за *вина* и дали това понятие е със същия смисъл и обем като понятието *вина* в наказателното право, не опира до наличието на фундаментални различия между гражданското и наказателното право, а в желанието да се приведат идеологически аргументи при оправдаването на най-неблагоприятните правни последици. В гражданското право, където дори най-тежките правни последици не навлизат толкова дълбоко в личната сфера на индивида, сме по-склонни да признаем, че понякога това, което наричаме *вина*, е въпрос на зададен от правния ред външен стандарт.

(в) Подобно на правонарушението, вината също не може да бъде приета за еднозначен критерий при определянето на определени правни последици като санкционни.

3.3. Винаги ли причинената вреда е предпоставка за санкцията в гражданското право?

Въпросът дали в гражданското право санкцията винаги предполага да е настъпила *вредата*, респективно да е налице причинно-следствена връзка между неправомерното деяние и вредата, е от особена важност. Ако приемем, че винаги следва да е налице вреда (респективно причинно-следствена връзка между неправомерното поведение и претърпяната вреда), то бихме предположили тезата, че санкцията в гражданското право непременно има *обезщетителен характер*. Но пък ако приемем, че за да има санкция, не е необходимо да е налице вреда, то това би означавало да се откажем и от вредата (респективно причинно-следствена връзка между неправомерното поведение и претърпяната вреда) като критерий за разграничение на санкционните правни последици от други гражданскоправни последици.

Тук следва да вземем отношение най-малко по три групи случаи: (а) случаи на *гражданскоправна отговорност*, при които *липсва връзка между вреда и санкция*; (б) случаи, при които санкцията стои *извън полето на гражданската отговорност*, но следва принципа за възстановяване на нарушена пропорция; (в) случаи на гражданскоправни санкции, които *изобщо не стоят на плоскостта на имуществените пропорции*.

Известни са класическите примери на *гражданскоправна отговорност*, при които

²¹ Ненов, Ив. Цит. съч. Книга втора. с. 114.

липсва връзка между вреда и санкция. Такива са най-малко неустойката²², мораторната лихва и задатъкът, при които вредата не е елемент от фактическия състав за реализиране на юридическа отговорност.

По-интересни са хипотезите, при които санкцията стои *извън полето на гражданската отговорност*, но следва принципа за възстановяване на нарушена пропорция. Например според разпоредбата на чл. 195, ал. 1 от ЗЗД в случаите, в които продавачът отговаря съгласно чл. 193, купувачът може да върне вещта и да иска обратно цената заедно с разноските за продажбата, да задържи вещта и да иска намаляване на цената или да отстрани недостатъците за сметка на продавача. Ал. 2 предвижда, че купувачът може да иска (допълнително) и обезщетение за вредите съгласно общите правила относно неизпълнението на задълженията. Двете хипотези на чл. 195, ал. 1 и ал. 2 от ЗЗД добре очертават разликата между санкцията като следствие от юридическа отговорност и „сурогата на първоначално дължимото“²³. Във втората хипотеза (тази по ал. 1) според общоприетото разбиране не става въпрос за компенсиране на вреди, което пък означава, че или последиците нямат санкционен характер, или те имат санкционен характер, но санкцията не е непременно предпоставена от настъпването на вреда. Може обаче да се съгласим, че и в двете хипотези се търси възстановяване на накърнено имуществено равновесие²⁴.

Съществуват и санкции в гражданското право, които не само стоят *извън полето на гражданската юридическа отговорност*, но изобщо не се отнасят *пряко до имуществените пропорции*. Примери за подобни правни последици със санкционен характер са последиците при *недействителност на сделките* (изразяващи се в непостигане на желания правен резултат²⁵), последиците от *претенция за преустановяване на противоправно поведение*, нарушаващо субективно право и др.

Но след като е видно, че не са налице основания да се твърди, че санкцията в гражданското право непременно има *обезщетителен характер* и дори не непременно е пряко свързана с имуществени пропорции, то това означава да се откажем и от вредата (респективно от причинно-следствената връзка между неправомерното поведение и претърпяната вреда) като еднозначен критерий за разграничение на санкционните правни последици от други гражданскоправни последици.

²² Разпоредбата на чл. 92, ал. 2, предл. 1 от ЗЗД според мен не разколебава тезата за нарушената връзка между вреда и санкция при неустойката.

²³ Конов, Тр. Цит. съч., с. 37.

²⁴ Както е известно, още Аристотел разглежда *два вида справедливост*. Единият вид (корективна справедливост) се основава на аритметичните пропорции - справедливо е например да се заменят десет крини жито за един вол, но не е справедливо да се замени кон за кокошка. Вторият вид (дистрибутивна справедливост) се основава на геометрична справедливост - за обида на императора наказанието е смърт и отнемане на цялото имущество. По правило гражданското право е изградено върху идеята за *корективната справедливост*, т.е. върху разбирането, че се търси съизмеримост на престациите, респективно - възстановяване на накърненото равновесие. По-подробно вж. Вълчев, Д. Проблемът за справедливостта и правото в учението на Аристотел. - *Съвременна право*, 1998, кн. 5, с. 56-67.

²⁵ За В. Таджер санкционният характер на последиците от недействителността следва от разбирането, че сключването на недействителна сделка представлява правонарушение. Таджер, В. Гражданско право на НРБ. Обща част, дял II. София: Софи-Р, 2001, с. 459.

3.4. Винаги ли санкцията в гражданското право се изразява в неблагоприятни последици?

Както вече имах повод да посоча, в социалното познание санкцията се разглежда като реакция (или възможност да последва реакция) на общността, изразяваща одобрение или неодобрение на определено поведение от гледна точка на спазване на определен поведенчески стандарт. В българската правна наука традиционно се приема, че санкцията се изразява в *неблагоприятни последици* и въпросът дали е възможно санкцията да се изразява в *благоприятни последици* за имащия неправомерно поведение почти не е разглеждан²⁶.

В българското гражданско право все пак могат да бъдат намерени примери, които най-малкото поставят въпроса за характера на санкционните правни последици. Най-релефен в това отношение е примерът с разпоредбата на чл. 61, ал. 1 от ЗЗД. За водещия чужда работа без пълномощие (поведение, което от определена гледна точка може да бъде разглеждано като неправомерно) възникват определени задължения (чл. 60 от ЗЗД), но при наличие на дадени условия възникват също и права. Такова е правото на гестора да получи обезщетение за личните задължения, които той е поел, както и да получи необходимите и полезни разноски заедно с лихвите от деня на изразходването им (чл. 61, ал. 1 от ЗЗД).

Дискусията дали в случая става въпрос за *позитивна санкция*, или санкцията никога не може да се изразява в благоприятни последици, далеч не засяга само санкциите в гражданското право. Този въпрос отново опира до възможността за ясно отграничаване на диспозиция от санкция, като елементи на една и съща правна норма.

3.5. Винаги ли санкцията се реализира в резултат от държавна намеса?

Няма съмнение, че санкциите в наказателното право и в публичноправните отрасли се реализират чрез държавна намеса. Това обстоятелство е напълно в синхрон с тезата, че санкцията представлява реакция (или възможност да последва реакция) от страна на общността. Логично би било да допуснем, че щом правилата за поведение са установени от общността, то при тяхното неспазване тъкмо общността следва да реагира. Обстоятелството, че в съвременните правни системи тя се реализира чрез специализирани органи, не променя нейния публичен характер.

Валидна ли е тази логика по отношение на гражданскоправните санкции? Може да илюстрираме проблема с различни примери - например с изявлението за разваляне на договор по чл. 87 от ЗЗД (без хипотезата по ал. 3) или с изявлението за прихващане в хипотезата на чл. 103-105 от ЗЗД. И в двата случая е налице правна възможност с едностранно изявление да се внесе промяна в чужда правна сфера, известна като потестативно (преобразуващо) субективно право²⁷. Особеното в случая е това, че за разлика от повечето потестативни субективни права посочените се осъществяват

²⁶ Едно от редките изключения са няколкото реда, в които Г. Бойчев споменава мимоходом възможността санкцията да се изразява в благоприятни за имащия неправомерно поведение последици. Бойчев, Г. Юридическата санкция., с. 28-29.

²⁷ Според Л. Василев преобразуващите субективни граждански права са винаги вторични и производни - твърдение, което е от значение за едната от нашите две крайни тези. Вж. Василев, Л. За преобразуващите субективни граждански права. *Правна мисъл*, 1958, кн. 2, е. 3-23.

самостоятелно, т.е. без необходимост от съдействие от страна на съда или на друга публична институция. Подобен е (макар и с известни нюанси) и случаят с упражняването на правото на задържане в хипотезата на чл. 91, ал. 1 от ЗЗД. Независимо от споровете относно неговия характер става въпрос за упражняване на едно субективно право, чрез което се реализира самостоятелна защита на друго субективно право²⁸.

Може, разбира се, да се спори дали изявлението за разваляне на договор или изявлението за прихващане (респективно упражняването на право на задържане) имат санкционен или друг характер. Но какъв би бил критерият, за да им признаем или откажем санкционен характер, след като стана ясно, че санкцията в гражданското право може да не е резултат от виновно поведение, може и да не е свързана с причиняването на вреда, а има и колебание дали тя непременно трябва да е резултат от неправомерно поведение и дали винаги се изразява в неблагоприятни последици?

4. Изводи и възможни решения на повдигнатите въпроси

От изложените дотук разсъждения могат да бъдат направени няколко извода. Първо, съществуват съмнения дали правонарушението е абсолютен критерий при определянето на гражданскоправните последици като санкционни. Второ, нито вината, нито вредата могат да се приемат за абсолютна предпоставка за реализиране на гражданскоправна санкция. Трето, би могло да се мисли и по посока на това дали гражданскоправните санкции винаги се изразяват в неблагоприятни за дееца последици и дали при тях съществува необходима пряка връзка с държавната принуда.

Излиза, че е възможно да настъпят санкционни последици, без да е налице правонарушение, без да е налице вреда, без да е налице вина (поне не и в смисъл на субективно отношение на дееца към деянието и неговия резултат). Но както вече подчертахме, не всяка неблагоприятна последица следва да се определи като санкция, а и не всяка последица от неправомерно поведение може да се определи като неблагоприятна. Тогава излиза, че цялата мисловна конструкция, върху която се основава понятието за юридическа санкция, е твърде неубедителна, поне що се отнася до гражданското право.

Поставените въпроси и произтичащите от тях колебания могат да бъдат решени по различни начини. Първият начин е да продължим да изграждаме стени между отделните правни отрасли в рамките на една и съща правна система. Например може да задълбочим говоренето по посока на необходимостта от различни дефиниции на понятието *вина* в гражданското право и в наказателното право. Би могло да се мисли и за въвеждане на отделни дефиниции на други основни правни понятия - например на *представителство*, на *недействителност* или дори на *правосубектност* в различните правни отрасли. В някаква степен това би отговаряло на тенденциите за по-голяма професионална специализация в юридическата професия и на все по-отчайващата казуистичност на законодателството ни.

Но аз ще си позволя да предложа един по-лесен начин за преодоляване на очертаните

²⁸ Калайджиев, А. Цит. съч., е. 292-294.

колебания поне относно понятието *санкция* и санкциите в гражданското право. Нужно е само да преосмислим две важни тези, които често приемаме безкритично.

Първата от тях е тезата за *тричленната структура на правните норми* или поне на *първичните правни норми*. Ако стъпим върху ядрото в теорията на Венелин Ганев, бихме могли сравнително лесно да изоставим тази теза. Достатъчно е да приемем, че първичните правни норми включват не три, а *два елемента* - елемент, очертаващ *юридическите факти*, при наличието на които се реализират последиците, и втори елемент, който очертава самите *правни последици* независимо от техния характер. Неизпълнението на правните последици (когато те се изразяват в задължение за определено поведение) би представлявало *нов юридически факт*, който би имал и *нови правни последици*. Тяхното пък (на новите правни последици) неизпълнение би било също нов юридически факт със също така нови правни последици и т.н. Така няма да има нужда да търсим в правната норма две логически зависимости (ако X, то Y; ако не Y, то Z) и да се колебаем дали правните последици имат характер на диспозиция или на санкция.

Втората теза е тезата за *обективния характер на отрасловото деление в правото*. Според мен правните отрасли са само донякъде обективни образувания. Наистина те най-често следват (или задават) структурата на законодателството и другите източници на правото, стремят се да изведат собствени принципи, отраслови понятия и разбиране за обособена система. Но правните отрасли са много повече *фигури на мисленето*, които дават възможност за по-лесно разбиране на (по-подредена представа за) правото. Това са *фигури на мисленето*, които помагат за опознаването, преподаването и практикуването на правото. Отстояването на тази позиция би позволило акцентът на преподаването в юридическите факултети да се измести - от конкретните знания за бързо променящите се правни системи (знания, които в определена степен са безспорно необходими) върху най-важната характеристика на един юрист - *способността му да мисли юридически*.